

Н.М. Соевтіс,
Національний університет "Острозька академія",
м. Острог

ЗАПОЗИЧЕННЯ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЛЬСЬКІЙ АНІМАЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ

У статті досліджуються українські лексичні запозичення в польській анімальній лексиці. Аналізується етимологія назв, час фіксації в польській мові. Звертається увага на особливості та специфіку функціонування запозичень у польській та українській мовах. Досліджується адаптація українізмів до норм польської літературної мови.

This paper is devoted to Ukrainian loan-words in the Polish animal lexicon. The etymology of names, time of fixing in Polish is analyzed. It is paid attention to features and specificity of loan-words functioning in Polish and Ukrainian.

Серед польських назв тварин зафіксовано чимало українських лексичних елементів. Перейманню, а згодом і запозиченню українізмів у польську мову сприяла територіальна суміжність двох країн, тісні господарські зв'язки.

Українські запозичення в польській анімальній лексиці не були предметом спеціальних досліджень. Принагідно до цієї тематики зверталися Т. Мініковська у монографії "Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w." [4] та Г. Риттер "Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku" [6].

Метою нашого дослідження є виявити українські запозичення серед польської анімальної лексики, яка функціонувала в польській літературній мові, з'ясувати шляхи проникнення та особливості використання українізмів.

Основним джерелом дослідження слугували: словник польської літературної мови за ред. В. Дорошевського [SJPD], словник польської літературної мови за ред. М. Шимчака [SJPSZ], так званий Варшавський словник [SW] та інші.

Для виділення українізмів використовуємо фонетичні, граматичні критерії, а також семантичний, територіальний, часовий та лексичний критерії.

Серед аналізованих українських лексичних елементів виділяємо суто українську лексику, спільнослов'янську, активізовану в польській літературній мові під впливом української, а також слова, запозичені українською зі східних та інших мов.

До найдавніших запозичень, які фіксуються в польській мові в XV ст., належать: *chomik*, *klacz*, *łozzak*. *Chomik* (*Cricetus cricetus*) – невеликий гризун з товстим, неповоротким тілом і добре розвиненими защічними мішками, шкідник польових і городніх культур [SJPD, 1, 893]. Пол. *chomik* походить від укр. хом’як, етимологія якого неясна. Деякі дослідники виводять з пол. *(s)komiti ‘стискати’, інші зіставляють з дав.-іран. *hamaēstar* “той, що падає на землю” [4, с. 35; СФ, 4, с. 260]. Слід зазначити, що ця назва засвідчується в “Хроніці минулих літ” [Срезневский, 3, с. 1383]. У польській мові *chomik* “кріт” вперше нотується у львівських судових записах з 1498 року [6, с. 54]. У польській мові XVI ст. – лише двічі у творах М. Рея: “*Kruk włąpił Chomieka*” [4, с. 34]. С. Грабець пол. *chomiek* (*chomik*), яке використовує М. Рей, виводить з укр. хом’як. Зміна *a* ≥ *e* пов’язується з переходом “*a* – *e*” на ґрунті західноукраїнських говірок [3, с. 33]. Т. Мініковська, досліджуючи українські запозичення в польській мові XVI ст., *chomiek* вважає українізмом, це підтверджує і фіксація в говірках: південний схід та південь Польщі [4, с. 34]. С. Лінде подає приклади з творів письменників XVIII ст., які походять з етнічних українських та білоруських територій: М. Дудзінського, К. Клюки, Р. Ладовського [SJPL, 1, с. 256]. Завдяки активному використанню в говірках, а також у творах на біологічну тематику назва проникає в сучасну польську літературну мову і функціонує зі значеннями: а) (*Cricetus cricetus*) “невеликий гризун з товстим, неповоротким тілом і добре розвиненими защічними мішками, шкідник польових і городніх культур”: “*Z podziemnej nogy wysunął się gruby i pękaty chomik, rozejrzał się po polu i drobnym krokiem zaczął posuwać się po rżysku, zbierając opadłe ziarna*”); б) перен. ‘людина, яка нагромаджує запаси’ [SJPD, 1, с. 893]. Фонетичні варіанти: *chomiak*, *chómek*, *chómik* [SW, 1, с. 291]. В українській мові фіксуються значення “невеликий гризун з товстим, неповоротким тілом і добре розвиненими защічними мішками, шкідник польових і городніх культур”, перен. “незграбна людина” [СУМ, 11, с. 124].

Пол. *klacz* “самка коня, кобила” < укр. кляча, яке виводиться з псл. **klękja* “ломака, колодка, ковінька”, можливо, ця назва була перенесена на тварину через незграбну ходу [ЕСУМ, 2, с. 471]. Г. Риттер вважає, що псл. назва **klękja* зазнала значеннєвої еволюції: 1) “крива ломака чогось (дерева)” → 2) перен. “ноги (криві)” → 3) “кінь (кульгавий)” → 4) “кобила” [6, с. 67]. Автор стверджує, що значення “кульгавий, поганий кінь” відоме з XIV ст. в російській мові, а в українській більше поширилось значення “кобила”, яке запозичено в польську мову [6, с. 67]. І.І. Срезневський засвідчує кляча з 1378 року [Срезневский, 3, с. 141]. Вперше в польській мові фіксується з 1471 року у львівських судових записах [4, с. 71; SES, 2, с. 182]. У польській мові XVI ст. *klacza* засвідчується рідше (п’ятнадцять ра-

зів), ніж *kobyła, kobyłka*, однак у XVII ст. ці слова стають синонімами [6, с. 67]. У польській мові XVII ст. засвідчуються форми *klacza* і *klacz*. Слід зазначити, що у XVIII ст. почала переважати форма *klacz*, але обидва варіанти збереглися в польських говірках [6, с. 66]. На українське походження вказує фонетика: “а < к”. В. Дорошевський у словнику подає приклад з твору Ю. Словацького: “Czekaj tu; ja ci każe klacz osiodłać tęgą” [SJPD, 3, с. 695]. У сучасній польській мові збереглося значення “самка коня, кобила” [SJPD, 3, с. 695].

Пол. *łoszak* запозичено з укр. лоша, лошак, яке є давнім запозиченням з тюркських мов, чув. *laša* “кінь” споріднене з тур., крим.-тат., карач. *alaša* “кінь” [ЕСУМ, 3, с. 296]. В українській мові лоша має значення “маля коня”, лошак – “молодий кінь” [СУМ, 4, с. 551]. Словник старопольських власних назв подає з XV ст. [SSNO, 3, с. 335]. У XVII ст. фіксується форма *łoszak* зі значенням “невеликий на зріст, але сильний і витривалий татарський кінь”: “Bierzem zá nie łosaki, (zapis z tzw. mazurzeniem) bierzem i báchmáty, By nie przyszedł latawy Kozak do utráty” [6, с. 70]. С. Лінде цитує М. Пашковського, який у своєму перекладі детальніше описує цього коня: “Konie, które Tatarowie łoszakami zowią, niewielkie są i nieokazałe, ale mocne i trwałe” [SJPL, 2, с. 660]. Таке саме значення має назва бахмат, яка також запозичена в польську мову через посередництво української з тюркських мов. На східнослов'янському ґрунті тюркізм лоша розвинув значення “молодий кінь”, що згодом поширилося в польську мову з української [6, с. 70]. У XIX ст. фіксуються лексеми *łoszak* зі значенням “молодий лось”, *łosza* “самка лося”, які функціонують у сучасній польській літературній мові [SJPD, 4, с. 312; SJPSZ, 2, с. 72]. Значення “малий кінь” В. Дорошевський кваліфікує як застаріле [SJPD, 4, с. 312]. Пол. *łoszak*, *łosza* автори Варшавського словника, В. Дорошевський, М. Шимчак вважають українізмом [SW, 2, с. 816; SJPD, 4, с. 312; SJPSZ, 2, с. 72].

Серед лексем, запозичених в XVI-XVII ст., засвідчуємо назви, коли українська мова виступала посередником у перейманні зі східних мов.

Bachmat “невисокий витривалий татарський кінь” < укр. бахмат, яке виводиться з татарської (точніше ногайської) мови, у якій пояснюється як складне слово, утворене з пахн “широкий” (перс. *pehn*) і ам “кінь”, спільнотюркського походження [ЕСУМ, 1, с. 152]. У польській мові відоме вже в XVI ст.: “Wdowy niechaj włiadaią / na Tureckie konie / Mężatki ná báchmáty” [SP, 1, с. 260]. Словник старопольських власних назв подає з 1424 р. *Bachmatowicz* [SSNO, 1, с. 75]. Вперше лексема *bachmat* нотується у львівських судових записах від 1500 р. [SP, 1, с. 260]. С. Грабець фіксує цю лексему у творах Б. Зіморовича, М. Рея та ін. і кваліфікує пол. *bachmat* як українізм [3, с. 38]. А. Брюкнер вважав, що “до нас назва прийшла з Русі, а на

Русь від самих татарів” [SEB, с. 10]. В українській мові засвідчується з XVI ст. бахмать, бахьмать зі значенням “бойовий кінь” [СУ, 2, с. 27]. Саме від татар цю породу перейняли запорозькі козаки, які згодом популяризували її в Польщі [2, 1, с. 162-163]. У польській мові розвинулось переносне значення “товста, незграбна людина”, а також відомі похідні: *bachmatowaty*, *bachmaty* (пор. українське бахматий) “обвислий, широкий, незграбний” [SW, 1, с. 80].

Bobak (*Marmota bobak*) “великий, товстий і незграбний гризун” походить з укр. бабак, яке виводиться з тюркських мов пор., тат. *boibak* [BSE, 1, с. 63; SJPD, 1, с. 582; SJPSZ, 1, с. 170]. А. Зайончковський стверджує, що це давнє запозичення в українській мові відбулося з татарської, до якої проникло з перс. *badbaht*, *bedbaht* “нещасливий”. Зміна значення і форми відбулася на ґрунті кіпчацьких говірок [7, с. 42-43]. В українській мові XVII ст. відоме зі значенням “хутро бабака”, а також як власна назва [СУ, 2, с. 4]. У польській мові відоме з XVII ст. *bobak* “*Marmota marmota*”, який був ототожнений з близьким “*Marmota bobak*”, що мешкає переважно в степах східної Європи і західної Азії, синонімічні визначення *świszcz*, *bobak*, як відмічає Г. Риттер, були перейняті з “периферійних діалектів у східну Малопольшу [6, с. 51]. С. Лінде наводить приклад з твору К. Ключки: “*bobaque naszym jest więściwym Ukraińskim i Podolskim zwierzęciem*” [SJPL, 1, с. 131]. Як бачимо, автор вказує на українське походження тварини. Автори Варшавського словника пол. *bobak* виводять з української мови, а також подають вислів “... *Spać jak bobak 'na zabój, twardo*” (про ледачу людину) [SW, 1, с. 178].

Borsuk (*Meles meles*) “хижий лісовий хутровий звір родини куницевих, що веде нічний спосіб життя” [SJPD, 1, с. 616-617] включає один вид – борсук європейський, поширений в Європі й Азії [БС, с. 34]. Пол. *borsuk* < укр. борсук, яке є, очевидно, запозиченням часів Київської Русі з тюркських мов, пор., тур. *borsuk*, яке тлумачиться по-різному: як похідні від кореня *бор “ситий, жирний” або від дієслова *бор “пахнути, смердіти” [ЕСУМ, 1, с. 235; SES, 1, с. 39]. У ст.-укр. мові відоме з 1463 року як власна назва на Волині: “... матка н<a>ша держит отчину н<a>шу и села Манєв... Бурсуковцы” [ЕСУМ, 1, с. 132]. У XVI ст. – зі значенням “борсуче хутро”, а також як власна назва [СУ, 3, с. 37]. І.І. Срезневський подає з 1235 року як назву частини гір у Карпатах [Срезневский, 1, с. 155]. У польській мові XVI ст. засвідчено прикм. *borsukowy* [SP, 2, с. 327]. Г. Риттер стверджує, що зі значенням “*Meles meles*” функціонувала в польській мові давня назва *jaźwiec* – збережена у великопольських, куявських говірках. У літературній мові, як і в переважній більшості говірок, назва *jaźwiec* була витіснена укр. *borsuk*, який поширюється в польській мові з XVII ст. Вперше це слово з’явилося в анонімному тексті на початку XVII ст. [6, с. 52]. Г. Риттер називає його спочатку червоноруським

регіоналізмом, який поширився на сусідні малопольські землі, а в малопольських, кілецьких, сірадзьких, шльонсько-чешинських та ін. говірках зберігається й донині [6, с. 52]. С. Лінде фіксує цю назву в малопольських джерелах XVII ст. [SJPL, 1, с. 149]. Автори Варшавського словника подають переносне значення “людина з великими щоками, сплюснутим носом, маленькими очима”, а також наводять фонетичні варіанти: *borgsiuch, borgsuch, borczuch* [SW, 1, с. 192]. В. Дорошевський подає значення, які функціонують у сучасній польській мові (*Meles meles*) “хижий лісовий хутровий звір родини куницевих, що веде нічний спосіб життя”, перен. “людина, яка любить самотність” [SJPD, 1, с. 616-617].

Бугай “племінний бик” [SJPD, 1, с. 712] походить від укр. бугай, яке є давнім запозиченням з тюркських мов; тат. [буга] бик, тур. *boğa* і ін. є звуконаслідувальними утвореннями, спорідненими з монг. *bugu* “бик”; менш імовірно безпосереднє пов’язання укр. бугай з турецькими формами [ЕСУМ, 1, с. 255]. У староукраїнській мові фіксується з 1459 року як власна назва [СУ, 1, с. 563]. В українській мові XVI ст. відоме бугай “некастрований бик”: “коровь двадцеть чотыри, бугай одень” [ССУ, 3, с. 83]. З XVI ст. – прикм. бугаєвъ [СУ, 3, с. 83]. У польській мові *buhaj* засвідчується у творах XVII ст. [6, с. 53]. С. Грабець стверджує, що пол. *buhaj* фіксується з XVII ст. у творах письменників, що походять з Галичини, як “окраїнний елемент” для зображення місцевого сільського колориту. Згодом це слово поширилося і в літературній мові [3, с. 89]. Ф. Славський теж датує це запозичення XVII ст. [SES, 1, с. 48]. У польських пам’ятках з XVII ст. переважають записи з **h** (Б. Зіморович, Ш. Шимонович). Фонетичні варіанти: *bugaj, bujak, bujał, bojk* [SJPL, 1, с. 209] свідчать про адаптацію українізму *buhaj* до фонетичних норм польської мови. Перші фіксації вказують, що лексема *buhaj* виступала синонімом до слова бик, лише згодом розвинулось значення “племінний бик”, яке відоме в українській мові [6, с. 53]. Г. Риттер уважає, що українізм бугай проник спочатку в східномалопольські говірки [SGP, 3, с. 61], а звідти – в польську літературну мову [6, с. 53]. У сучасних дослідженнях назва *buhaj* вживається переважно в східних польських говірках [6, с. 53]. В. Дорошевський, М. Шимчак подають значення пол. *buhaj* “племінний бик”, яке виводять з української мови [SJPD, 1, с. 712; SJPSZ, 1, с. 201]. З українських дослідників історію переймання цієї назви в польську мову докладно проаналізував Й.О. Дзендзелівський. Пол. *buhaj* він уважав одним із найчисельніших тюркізмів, “які в польську мову зайшли через українське посередництво” [1, с. 120-121]. Дослідник стверджує, що в білоруській мові та південних російських говорах це слово поширилося також з української мови [1, с. 120].

Пол. *szaban* є запозиченням з укр. чабан, яке виводиться з тур., крим.-тат. *şoban* “пастух” [СФ, 4, с. 308], а замість **o** є наслідком

української вокальної гармонії. У польській мові відоме з XVI ст. переважно у творах письменників, які походять з українських етнічних земель [SP, 4, с. 1]. Пол. *czaban* з XVI ст. фіксується в значенні “подільський віл, баран” [SP, 4, с. 1]. Як стверджує Г. Поповська-Таборська, на польському ґрунті слово згодом зазнало зміни значень: “пастух” → “великий подільський віл” → “незграбна людина” → “щось незграбне, велике” [5, с. 175]. Пол. *czaban* виводить з української мови Г. Риттер, яка стверджує, що *czaban* “великий подільський, румунський віл” походить з укр. чабан. Стада таких волів переганялися торговими шляхами з Румунії через Молдавію, Україну до Малопольщі, а далі – до Німеччини. Румунська порода, відгодована на Поділлі, відрізнялася зростом і величиною [6, с. 54, 55]. В. Дорошевський, С. Лінде цитують авторів, які походять з Галичини та Червоної Русі [SJPD, 1, с. 1087; SJPL, 1, с. 344], або подають приклади з творів на українську тематику [SJPD, 1, с. 1087]. На українське походження назви вказували А. Брюкнер, С. Грабець, В. Дорошевський, Т. Мініковська, автори Варшавського словника [SEB, с. 71; 3, с. 40; SJPD, 1, с. 1087; 4, с. 37-38].

Серед запозичень з української мови фіксуємо назву *sobaka* “домашня тварина родини собачих, пес” [SJPD, 8, с. 470]. Походження укр. собака не має задовільної етимології. Деякі дослідники виводять з іран. мови *sabāka*, інші зіставляють з тур. *köbäk* “пес” [СФ, 3, с. 702]. На ґрунті східнослов’янських мов маємо субституцію голосних, а також дисиміляцію [k...k] → [s...k] [6, с. 82]. Фіксується в польській мові XVI ст. як образлива назва християн, а також татарів [4, с. 111]. Слово *sobaka* швидко поширилося в польській мові XVII ст. зі значенням “пес”: “Już mnie tam [...] na Bieszczadach znają, Wa i ruskie sobaki na mię nie szczękają” [6, с. 81]. Відомими стають афоризми у творах С. Бірковського, Л. Опалинського, а також у збірнику Г. Кнапіуша. Автор доповнив їх зауваженнями “russogum dictum”, “russorum est”: “Domowe sobaki dopiero się kąsały, á zaraz się liżą...; Nié miészaj się siélska sobáko między dworskie” [6, с. 81]. Пол. *sobaka* фіксується з негативним значенням: “Gdyby też kto psá przy domu Zabił [...]. Przeto dla márnej sobáki Musi być artykuł táki ...; [o Kozakach] siedźże w okopie jak w klatce, przyjdzie tu nie śpiewać, ále wyć jáko sobácze...; Perfumy nosem puszcza, by jaka sobaka” [6, с. 81]. Негативне забарвлення назви *sobaka* контрастує з нейтральною назвою *pес*. Лексему *sobaka* для характеристики негативних рис людини часто використовували письменники – вихідці з етнічних українських земель: С. Бірковський, Б. Зіморович, Ш. Шимонович [6, с. 82; 3, с. 86]. З негативним значенням фіксується прикм. *sobaczy*, напр., С. Лінде подає приклад з твору С. Бірковського, який пише про еретиків: “... łby sobacze i bestyjalskie” [SJPL, 5, с. 361]. Відомі похідні назви: *sobaczyć*, *nasobaczyć* [SJPSZ 3, с. 251; SJPD, 8, с. 470].

Назва *sobaka* з нейтральним значенням тварини фіксується переважно в говірках східного пограниччя [6, с. 83]. Г. Поповська-Таборська наводить велику кількість негативних значень, які засвідчуються в кашубських говірках: *sobaka* “чарівниця”, “стара гуска”, “людина, яка постійно всім докучає” [5, с. 177].

У складі польської анімальної лексики зафіксовано такі українізми: *bachmat*, *bobak*, *borsuk*, *buhaj*, *chomik*, *czaban*, *klacz*, *łoszak*, *gosomak*, *sobaka*. Безумовно, у польських говірках таких запозичень налічується значно більше. Запозичення переймалися усним (пограничні говірки), а також писемним шляхом. Велика роль у перейманні, а згодом і запозиченні українських назв належить письменникам і ботанікам – вихідцям з українських етнічних земель, вони вводили ці назви до художніх творів, а також у власні різноманітні словники. Запозичення відбувалося переважно в XVI-XVII ст. Більшість назв цієї тематичної групи через українське посередництво запозичена з тюркських мов: *bachmat*, *bobak*, *borsuk*, *buhaj*, *łoszak* тощо. У деяких лексемах відбулися зміни в семантиці: *buhaj*, *chomik*, *łoszak*. Значна частина українізмів перебуває в активному словниковому запасі тощо.

Література

1. Дзензелівський Й.О. Українсько-польські лексичні паралелі // *Rozprawy Komisji Językowej. Łódzkie Towarzystwo Naukowe*. – Łódź, 1970. – Т.IV. – С. 119-168.
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах. – Київ: Наукова думка, 1990.
3. Hrabec S. *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVIII w.* – Toruń, 1949. – 159 s.
4. Minikowska T. *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* – Warszawa, Poznań, Toruń: PWN, 1980. – 172 s.
5. Popowska-Taborska H. *Z rozważań nad leksykalnymi związkami kaszubsko-ukraińskimi // Проблеми сучасної ареалогії*. – Київ: Наукова думка, 1994. – С. 174-178.
6. Rytter G. *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*. – Łódź, 1992. – 172 s.
7. Zajęzkowski A. *Studia orientalistyczne z dziejów słownictwa polskiego*. – Wrocław, 1953. – 124 s.

Словники

БС: Біологічний словник / За ред. К.М. Ситника. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1986. – 680 с.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: В семи томах / Редкол.: О.С. Мельничук (відп. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць, О.Б. Ткаченко. – Київ: Наукова думка, 1982-1988. – Т. I-III.

Срезневський: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: У 3-х томах. – Санкт-Петербург, 1893-1903.

ССУ: Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У двох томах. – Київ: Наукова думка, 1977-1978.

СУ: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. – Вип. I-VII. – Львів, 1994-2000.

СУМ: Словник української мови. – Київ: Наукова думка, 1970-1980. – Т. I-XI.

СФ: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Москва: Прогресс, 1986-1987. – Т. I-IV.

BSE: Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa: PWN, 2000. – Т. I-II.

SEB: Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1970. – 805 s.

SES: Słowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: PWN, 1952-2000. – Т. I-VIII.

SGP: Słownik gwar polskich / Pod red. M. Karasia. – Wrocław, 1977. – Т. I-V.

SJPD: Słownik języka polskiego / Pod red. W. Doroszewskiego. – Warszawa: PWN, 1958-1969. – Т. I-XI.

SJPL: Linde S. Słownik języka polskiego. – Lwów, 1954-1860. – Т. I-VI.

SJPSZ: Słownik języka polskiego / Pod red. M. Szymczaka. – Warszawa: PWN, 1996. – Т. I-III.

SP: Słownik polszczyzny XVI wieku / Komitet redakcyjny: S. Bąk, S. Hrabec, W. Kuraszkiewicz, M. R. Mayenowa, S. Rospond, S. Sasaki, W. Taszycki, J. Woronczak. – Wrocław, 1966-1999. – Т. I-XXVII.

SSNO: Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. Taszyckiego, M. Malca. – Wrocław, 1965-1987. – Т. I-VII.

SW: Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego. – Lwów, 1900-1927. – Т. I-VIII.

SWO: Słownik wyrazów obcych. – Warszawa: PWN, 1995. – 1185 s.

Список умовних скорочень

іран. – іранський
 карач. – карачанський
 крим.-тат. – кримсько-татарський
 монг. – монгольський
 перс. – перський
 п.і.-е. – праіндоевропейський
 псл. – праслов'янський
 прикм. – прикметник
 ст. – століття
 тат. – татарський
 тур. – турецький
 укр. – український
 чувас. – чуваський